

☆
☆☆
پروفیسر ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق
عبدالرحمن خان

بھگتی لہر: تعارف، قسماں تے مُڈھ

Abstract:

Bhakti movement was a powerful phenomenon in history of Punjab. Unfortunately there was no authentic written reference in Shah Mukhi Punjabi which provides a comprehensive introduction of this dominant theoretical and religious movement of India. This article provides a brief sketch of this movement. Firstly it examines the root of the word "Bhakti". Secondly it provides some authentic and coherent definitions of Bhakti. Thirdly it introduces very shortly with the types of Bhakti. At the end of this article researchers make an attempt to know the origins of Bhakti movement. Collectively this article provides a comprehensive overview of Bhakti movement.

Keywords: Bhakti, Movement, effects, Sketch, Introduction, authentic, coherent, types, Origins, comprehensive.

بھگتی لفظ بارے تقریباً ساریاں سُوجھواناں دی سہمتی اے کہ ایہ سنسکرت شبد ”بھج“ تے ایہدے نال اک چکھتیر (لاحقے) ”کتن“ نال مل کے بنیا اے۔ اس بارے ڈاکٹر شانتی دیوی انج جانکاری دیندیاں نیں:

”بھگتی شبد ’بھج سیوا‘م، دھاٹ سے ہے ’ستر یاں کتن‘ ہے۔ پانی کے اس ستر کے اُسار بھاوارتھک ’کتن‘ پر تپے لگنے سے نشپن ہوا ہے۔ جس کا ارتھ ہے سیوا۔ کتن پر تائے بھاو کے اترکت ادھکارن تھا کرن ارتھ میں بھی پریگت کتن پر تپے سے سدھ بھگتی شبد سادھنا بھگتی کو لکشت کرتا ہے۔“ 1

یعنی بھکتی شبد ”بھج“ تے ”کتن“ شبدیں دے میل نال بنیا اے جیہناں دا مطلب اے ’سیوا کرنا‘۔ جد کہ ایہدے دو بے معنے ’بھجن بھکتی‘ وی نیں۔ ڈاکٹر ریکھا شرما بھکتی شبد بارے کھوج کردیاں ہوئیاں اس نتیجے تے اپڑیاں نیں کہ:

”بھکتی شبد سنسکرت کی ’بھج سیوا‘یم‘ دھاٹ سے بنا ہے۔ پانچی ’ستریاں کتن‘ کے اُسار ’کتن‘ پر پیسے کے یوگ سے بنا ہے۔ ’بھجن بھکتی‘ بھیتے آئیا ات بھکت: ’بھجت آئیا ات بھکت‘ شبد کی ویت پتیاں کی جا سکتی ہیں۔ کچھ ودوانوں نے بھکتی شبد کی ویت پتی دو پرکار سے سویکار کی ہے، بھاو ویت پتی اور کرن ویت پتی۔ ایک بھاو ویت پتی سے تو ’بھجن منت‘ کارن سیہ ’بھگودا کارتا کھیہ بھکت، یہ ہے جس سے بھجن انت کرن بھگودا کارتا بھکت ارتھات ’پھل رُوپا بھکت‘ یہ ارتھ نکلتا ہے اور دوسری کارن ویت پتی (نتھا بھیتے سیوےتے۔ بھگودا مننتہ کران کریتے انیا) جس سے سیون ارتھات کا بھگودا کارنتہ کرن کیا جاتا ہے اُسے بھکتی کہتے ہیں۔ ارتھات سادھن یہ ارتھ بودھ ہوتا ہے۔۔۔ اور بھجتے، سیوے اور اُپاستے آدکوشاستروں میں پر یائے واچک کر یا پد سویکار کیا گیا ہے۔ اُسٹ، پر ماتما میں اننیہ اُتر اگ، سیوا۔ بھاو، گیان۔ دھیان، سمرن، منن، درشن، پوجن، آد سے ہی بھکتی نشپن ہوتی ہے۔“ 2

ہُن تک بھکتی شبدی معنویت نوں بھجن لئی سنسکرت گرامرتوں مدد لئی گئی اے۔ پر اس شبد

دے لُغوی معنیاں نوں ڈاکٹر چندر کور نے سادہ لفظاں وچ اُج بیانا اے کہ:

”بھکتی شبد سنسکرت بھاشا دی ’بھج‘ دھاٹو وچ ’کتن‘ پچھتیر جوڑ کے بنیا اے۔ بھج دھاٹو دے چار ارتھ ہن: ۱۔ بھجن اتے نام سمرن۔ ۲۔ سیوا۔ ۳۔ اُن راگ۔ ۴۔ وِ بھاجن۔ ایہناں وچوں پہلے تِن شبد لگ بھگ اکو ہی ارتھ دے بھاو دا بودھ کراؤندے ہن۔ پرنٹ (وِ بھاجن) کسے ہور ارتھ دا پرت پادک (مظہر) ہے۔ شبد اتے ارتھ دے آدھارتے اس دے ارتھ ہن ارادھنا، وشواس، سیوا تے سمرن کرنا۔ آدلوک وچ وی بھکتی دا ارتھ کسے پوجنیک (آدر جوگ) جاں مہاں پڑکھ (وڈے بندے) دے پرت شردھا بھاو نا وچ بہت ہے جیویں پتیاں گرو آد۔ کچھ شبد کوشاں وچ بھکتی دے پٹھاں لکھے ارتھ ملدے ہن۔ ۱۔ سیوا۔ ۲۔ ارادھنا۔ ۳۔ ایثور جاں پوجنیک وکتی دے پرت بہت زیادہ شردھا وِ بھاگ۔ ۴۔ وِ بھاگ ریکھا۔ ۵۔ روگ پرورت۔

۶۔ ورت۔ اک ہور کوش وچ بھگتی نوں استری لنگ (مونٹ) شہد بنا کے اوس دا ارتھ اتے رچنا اس پرکار کیتی گئی ہے۔ بھگ کتن اتے اوس دا ارتھ: ا۔ نیوجن۔ ۲۔ وکھریاں۔ ۳۔ ونڈ۔ ۴۔ بھاگ۔ ۵۔ اُنش۔ ۶۔ حصہ۔ ۷۔ اُپاسنا۔ ۸۔ شردھا۔ ۹۔ سیوا۔ ۱۰۔ سوامی۔ ۱۱۔ بھگتی۔ ہلایدھ دے اُنسار سیوا، و بھاگ، گون ورت، بھگتی، شردھا، و شیش، اشورے، پرائرکتی، اُپاسنا، پریشور و شپرم پریم۔ اُپر دتے اداہرنا توں سپشٹ ہے کہ شروعات وچ بھادری بھج دھاٹو دے اینکاں ارتھاں دے اُن سار بھگت اتے بھگتی دے وی اینکاں ارتھ سی۔ پر ہولی ہولی ایہ ارتھ شردھا پوروک پریم وچ کیندرت (مرکز، اکٹھے) ہوندے گئے۔ پالی وچ ’بھگتی‘ شہد ملدا ہے۔ جو اُپاسنا دے ارتھ وچ ہے۔ پراکرت وچ وی بھگتی شہد ہی ہے۔ شردھا اُپاسنا سیوا توں علاوہ کئی ہور ارتھ وی پراکرت کوش وچ ملدے ہن۔ ۱۔ سیوا۔ ۲۔ پئے۔ ۳۔ آدر۔ ۴۔ رچنا۔ ۵۔ اگاگر برتی و شیش۔ ۶۔ کلینا اُپچار۔ ۶۔ پرکار بھید۔ ۷۔ وچھتی و شیش۔ ۸۔ اُن راگ۔ ۹۔ و بھاگ۔ ۱۰۔ اویو آد۔ پالی پراکرت وچ جو ارتھ اُپ لبدھ ہن اوہناں توں ایہ نچت ہے کہ بھگتی دا شردھا پوروک ارتھ عیسیٰ پورو (قبل مسیح) توں کئی صدیاں پہلاں پرچلت ہو گیا سی۔“³

ڈاکٹر ریکھا شرماتے ڈاکٹر جتندر کور دیاں لکھتاں توں اک گل نتردی اے کہ، ڈاکٹر ریکھا شرماتے صرف آریائی لکھتاں تے آریائی زبان سنسکرت راہیں ہی بھگتی نوں سمجھن دا جتن کر رہی اے۔ جد کہ ڈاکٹر جتندر کور دی نوکلکتا ایہ ہے کہ اوہ آریائی ادب دے نال نال دیسی بولیاں تے دیسی ادب دی اہمیت توں وی انکار نہیں کردی۔ ایہ گل اوہناں دیاں لکھتاں وچوں بار بار نظریں آوندی اے۔ ایہناں دوہاں (آریائی تے دیسی) سوچاں وچ فرق نظر یے تے عمل دا اے۔ سنسکرت وچ بھگتی دے معنی علم، مراقبہ، ذکر، اعتقاد، مشاہدہ، بندگی، ورگے نظریاتی نوعیت دے نیں۔ ایہ ارتھ پالی یاں دوسریاں لوک زبانوں وچ وی پرچلت نیں پر ایہناں دے نال نال لوک بولیاں وچ بھگتی دے معنی عملی زندگی نال بہتے جڑے ہوئے نیں۔ ایہناں دوہاں آریائی تے دیسی یاں دراوڑی وچار دھاراواں وچ فرق کیسی؟ ایہ جانکاری سانوں بھگتی لہر دے ارتقاء نوں جانن توں بعد ملے گی لیکن اتھے ایہ دسنا ضروری اے کہ آریائی بھگتی صرف اور صرف ایشور وچ لبین ہوون دی پریرنا دیندی اے۔ اس مقصد نوں پورن لئی کئی قسم دے نفسیاتی، روحانی یاں کہہ لو کہ داخلی قسم دے تجربے کیتے تے کردائے جانندے نیں۔ ایہ تجربے تہذیبی پدھرتے سکون پہنچاندے ہون گے لیکن سماج

اُتے ایہناں دا کوئی مثبت اثر نظر آوے اس بارے کجھ آکھیا نہیں جاسکدا۔ ایہناں داغلی تجریاں تے فیروما بعدالطبعی محشاں ہی کیتیاں جاسکدیاں نیں۔ جدکہ لوک بھگتی دی بُنیاد سماج سدھارا اے۔ لوک ریت جیہدی نینہہ دراوڑی وسیب اے، ایہدے وچ بھگتی اک پاسے رزق وسیلیاں دی سانجھی ونڈ اے تے دوجے پاسے سماج دے رُو لے وچ ہر جی دا اپنا اپنا حصہ پاونا اے۔ اس دوڑ وچ ایٹھور نوں اُکا اکھوں پرکھیاں کرن دی روا نہیں۔ ایہناں دوہاں وچار دھاراواں نوں سمجھن لئی دو بھگتاں دے ناں لئے جاسکدے نیں۔ شکر اچار یہ تے گرو نانک۔ شکر اچار یہ نوں آریائی بھگتی دا آگ کو کہیا جاسکدا اے۔ کیوں کہ اوہ اپنے علم، روحانی تجربے تے اپنے فلسفیانہ نظام نوں فردی داخلیت دی تسکین لئی ہی ورتدا اے۔ جیہدا انت دُنیا نوں چھڈن، دُنیاوی کاروباراں توں اکھاں میٹن تے دُنیا نوں مندا سمجھن اے۔ جدکہ بابے نانک کول ۱۔ کرت۔ ۲۔ کیرتن۔ ۳۔ ونڈ چھکن دا اک اچیہا پریکٹیکل پر بندھ اے جیہدا منکھ دی انفرادی تے اجتماعی لوڑاں نوں سچے ڈھنگ نال پورا اے۔

بھگتی شبد دے ارتھاں نوں جانن توں بعد بہتر ہے کہ بھگتی دیاں کجھ اہم تعریفاں نوں دی جان لیا جاوے۔ اس ضمن وچ ڈاکٹر ریکھا شرمانے پاتھلی درشن وچوں بھگتی دی ایہ تعریف دتی اے کہ:

”بھگتی وہ ہے جس میں اندریہ بھوگا دک سمپورن پھلا کا نکتاؤں (ساریاں سدھراں) کا تیاگ کر کے سب اُس پر مگرو پر ماتما کو سمرپت کر دیئے جاتے ہیں۔“⁴

بھگوت گیتا وچ کرشن بھگتی دی تعریف انج کردا اے کہ:

”مہاتما جن رتیہ زرنتر میرا (پر بھ کا) کیرتن کرتے ہوئے نثر چئے پوروک چیشٹا کرتے ہوئے تنھا پر نام کرتے ہوئے بھگتی بھاو سے زرنتر میری آرادھنا کرتے ہیں۔ اس پر کار کی گئی آرادھنا ہی بھگتی کہلاتی ہے۔ 5‘ نار د پنچ اتر میں بھی بھگتی کو سپشٹ روپ میں پر بھاشت کیا گیا ہے سدسار بھگوان کے سروا پا دھ، ورنمٹ سو روپ کوت پر ہو کر (ارتھات انیہ بھاو سے) سمست اندریوں اور من کے دوارا سیون کرنا ہی بھگتی ہے۔“⁶

بھگوت گیتا توں بعد شکر اچار یہ نے بھگتی دی عقلی بُنیاداں تے اُساری لئی ویداں تے اُپنشاں ول دھیان دتا اس لئی بھگتی نوں سمجھن لئی شکر اچار یہ دیاں لکھتاں ول گوہ کرنا بہت ضروری اے۔ شکر اچار یہ توں بھگتی لہروں سب توں ودھ متاثر کرن والی شخصیت بھگت کبیر دی اے۔ اوہناں دی رائے وی بھگتی نوں سمجھن لئی بہت ضروری اے۔ ایہناں دوہاں دی رائے نال ڈاکٹر ریکھا شرمانج

جان پچھان کرو اندیاں نیں کہ:

”شری شنکرا چاریہ نے ”شیوانندل ہری“ میں بھکتی کی انیہ ڈھنگ سے پر بھاشا (تعریف) کرتے ہوئے اُسے بھگوان کے پرت ایک مانسک ورتِ کنوا کر یا بتلایا ہے۔“ سنت کبیر نے بھگتی کو بہو مولیہ وستر مانا ہے جس میں پاپ رُوپی میل نہیں چھپ سکتی اور بھگتی سادھنا ایسا کمبل ہے جسے جہاں چاہے بچھایا جاسکتا ہے۔ دوسرے شبدوں میں بھگود بھجن جیو کے سمت اوگنوں کونشٹ کر دیتا ہے۔ اور بھجن چاہے کسی بھی اوستھا تھوا (یعنی) کال میں کیا جائے وہ جیو کے کشنوں کا نوارن اوشیہ ہی کرتا ہے۔ اسی سندربھ میں کبیر کا یہ دوہا درشٹ وئے ہے: بھگتی ہزاری کپڑا، تائے مل نہ سائی۔ سائت کالی کاملی، بھاوے تہاں وچھائی۔“ 7

ڈاکٹر ریکھا شرما موجب ایہناں چونویاں تعریفاں تے گوہ کر کے ایہ آکھیا جاسکد اے کہ بھگتی ہندوستانی وسیب دامول تے اے۔ کیوں کہ ایہو ہی نجات پراپت کرن دا بھروسے جوگ، سوکھا تے آسانی نال ملن والا راہ اے۔ پر ماتالی بے حد پریم، چاہت، شبد، کرم تے فنا دا جذبہ ہی بھگتی اے۔ یعنی بھگتی اجیہی بیڑی اے جیہدے تے سوار ہو کے بھگت اپنی ذات دے ساگر نوں پار کر کے جیون دا اصل مقصد یعنی نجات حاصل کر سکد اے۔ بھگتی دیاں کئی قسماں نیں ایہناں وچوں نو قسماں ایہ نیں:

”۱۔ سَرَوَن بھگتی۔ ۲۔ کیرتن بھگتی۔ ۳۔ سمرن۔ ۴۔ پادسیوا۔ ۵۔ ارچن

(اُستت)۔ ۶۔ وندن۔ ۷۔ داس بھگتی۔ ۸۔ سکھیا بھگتی۔ ۹۔ آتم نویدن۔“ 8

ایہناں قسماں توں علاوہ وی کچھ قسماں نیں جیہناں دا ویروا اُنچ اے کہ:

زِرگن بھگتی:

”زِرگن بھگتی میں ایشٹ دیو کا سُرُوپ بھی زِرگن زِر آکار، اگم، اگوچر، اچنتیے، اَن

ورچنتیے، اننت، ترکنا تیت، زروشیش، زرنجن، اندریا تیت، سروا تیت اتیادی مانا

جاتا ہے۔“ 9

یعنی ”زِرگن بھگتی وچ ایشور نوں زِرگن (سارے گناں توں پاک)، زِر آکار (بغیر کسی آکار دے)، اگم

(غیر متحرک) اگوچر (اوہ ہوند جیہنوں اسیں اپنیاں اندریاں (حساں) راہیں محسوس نہ کر سکتے، اچنتیہ

(ساڈی سوچ وچ نہ آسکن والا)، اَن ورتچنتیے (اوہ ہستی جیہنوں لفظاں راہیں بیان نہ کیتا جاسکد

ہوئے، اننت (لامحدود)، ترگنا تیت (یعنی ایسی ہستی جس وچ تنو، جس تے تم دے تنوں گن ملدے ہوں) نریش (جیہدا ہمیشہ توں اک ہی روپ رہوے) نرنجن (جیہدا کوئی رنگ نہ ہووے) اندریا تیت (یعنی اوہ ہستی جیہڑی حساں راہیں سمجھ وچ نہ آسکے) وغیرہ منیا جاندا اے۔“

زرگن بھگتی دامول وچارا یہ ہے کہ ایشور یا برہم نوں زرگن ہی منیا جاوے یعنی اوہدے جیہدا کوئی وی نہیں۔ ایہناں وچاراں پاروں ہی زرگنی بھگت مورتی پوجا دی زندیا کردے نیں۔ ایجھے بھگتاں وچ بھگت کبیر، رائے داس، داؤد دیال تے گرو نانک جیہ بھگت شامل نیں۔ جیہناں نے مورتی پوجا دے خلاف آواز چکی۔ ایہناں نے اپنی زرگن بھگتی دیاں نیہناں ویداں تے بھگوت گیتا دیاں شلوکاں تے اُساریاں۔ اوہناں نے زرگن بھگتی نوں عام کرن لئی ایہ کیتا کہ سنسکرت وچ لکھے وچاراں نوں لوک بولی تے لوک رنگ وچ پیش کیتا جس نال لوکاں وچ ایہ سوچ عام ہو گئی۔

سگن بھگتی:

سگن بھگتی دی تعریف ڈاکٹر ریکھا پانڈے نے انج کیتی اے کہ:

بھگتی کی اس دھارا میں اُپاسیہ ارتھات اشٹ دیوکوسا کار، سگن، پرکٹ، پرتیکش
سُو رُوپ میں پرتشٹھت مان کر موش پٹو کیرتن، بھجن، ورتا نٹھان، دان، پُنیہ،

جب، تپ، وندن، سننت ایتاؤ کے مادھیم سے رجھایا جاتا ہے۔“ 10

یعنی بھگتی دی اس قسم وچ بھگت ایشور نوں مجسم، موصوف، ظاہر، واضح، بھروسے جوگ (جیہنوں حساں وی محسوس کر سکن) من کے، نجات لئی اوہدا نام چے، روزے رکھے تے ہور جب تپ دیاں ریتاں رساں راہیں اوہنوں رجھائے۔ رامائن، مہا بھارت، شرمید بھگوت گیتا، رام چرترا ماس، سورساگر وغیرہ سگن بھگتی دیاں اہم کتاباں نیں۔

ہندوستان وچ شروع توں ہی ایشوریاں بھگوان نال اک اُچھا ساک بناون دی سدھر پائی جاندی اے۔ اس سدھرنوں پورن لئی کہیا جاندا اے کہ اوہدے نال شُدھ پریم تد ہووے گا جدوں منکھ دنیا داری دے جھیلے چھڈ کے کسے ون وچ جاوے تے رام رام یاں رب رب ہی کردا رہوے۔ اوہدے من وچ دنیا دی کوئی سوچ کوئی لالچ نہ آوے۔ ایہ سارے دا سارا نظام اوہیو رُہبانیت والا نظام اے جس وچ راہب لوک رب دے پریم وچ ڈُب کے اوہدی بھال لئی دناں وچ جا ڈیرے لاندے سن۔ اوہ نہ صرف آپ دنیا توں نفرت کردے سن بلکہ اپنے منن والیاں نوں وی دنیا توں دور کردے سن۔ ایہو وچار ہندوستان دے راہباں یاں کہہ لو بھگتاں داسی۔ پر اس سب دے باوجود بھگتی لہرول جے اسیں گوہ کریئے تاں سانوں تیرہویں، چودھویں، پندرہویں تے سولہویں صدی

وچ اچھے بھگت نظر آوندے نیں جیہناں نے ہندوستان وچ بھگتی مارگ نوں اک سماجی انقلاب دا روپ دتا۔ اوہ کیہڑیاں لوڑاں، کیہڑیاں منگاں تے کیہڑے حالات سن جیہناں پاروں بھگتی مارگ جیہڑا کہ اک سدھا سادھا جیہا داخلی جذبہ اتنے وڈے انقلاب داروہ دھار گیا جس نے مغل حکومت نوں چیلنج کیتا۔ بھگتی پورے سماج وچ اُتھل لیون دا کارن کیوں بنی؟ اس سوال دا جواب لبھن لئی سانوں بھگتی وچار دھارا دا مُڈھ لبھنا پئے گا۔ پر اس سلسلے وچ اوکڑا ایہ آوندی اے کہ بھگتی دے مُڈھ بارے سوجھواناں دی کوئی سہمتی نہیں اے۔ بھگتی دے مُڈھ بارے مختلف راواں پائیاں جانیاں نیں۔ کجھ لوکاں دا مننا اے کہ بھگتی عیسائیت توں متاثر اک رویہ سی ایہناں لوکاں وچ زیادہ تر مستشرقین شامل نیں۔ اس رائے نوں ڈاکٹر راجن وے لگر نے انج بیانیہ اے کہ

”پاشچاتیہ ودوانوں (مستشرقین سوجھوان) نے بھارتیہ دھرم سادھنا میں بھگتی کے اُدے سندر بھ میں پاشچاتیہ ودوانوں ویور، کیتھ، گریرسن تنھا ولسن آد نے بھگتی کو عیسائی دھرم کی دین بتایا ہے۔ گریرسن کا کہنا ہے کہ عیسیٰ کی دوسری تیسری شتی (صدی) میں کچھ عیسائی مدراس آ کر بسے تھے۔ جن کے پر بھوا سے بھگتی کا

وِکاس ہوا۔“ 11

کجھ لوکاں دا مننا اے کہ بھگتی اسلام توں متاثر اک فکری تے سماجی لہری سی۔ اوہناں دا مننا اے کہ اسلام دے مساوات والے نظام پاروں ہندوستان دے بہت سارے دلت لوک اسلام قبول کرن لگے تاں اوس سے دے ہندو سوجھواناں نے اسلام دا مقابلہ کرن لئی جات پات دے نظام دے خلاف نفرت دا اظہار کیتا تا کہ مقامی لوک ہندومت نوں نہ چھڈن۔ اس ضمن وچ ڈاکٹر ریکھا پانڈے انج جانکاری دیندیاں نیں کہ:

“As the ascent of Islam in India coincided with the flowering of the Bhakti movement, the other historians argue that Bhakti movement was largely inspired by Islamic Ideology. To Tarachand the principal of universal brotherhood and human equality which the Bhakti saints advocated had its parallel in Sufi thought. Yusuf Hussain looks upon the Bhakti movement as one which can easily be divided into two distinct periods the first from the time of the Bhagwata Gita to the 13th century, when Bhakti was an individual sentiment and second period from 13th to

16th centuries, when as a result of the of the contact with Islam, it got transformed into a doctrine and a cult. He refers to this movement as reformation of Hinduism, where the concept of the personalized God and simplicity of faith of Islam had a special appeal.” 12

کچھ لوگ ایہنوں آریاواں نال جوڑدے نیں تے ایہدے ثبوت وچ آریاواں دیاں مذہبی کتاباں یعنی ویداں، نوں پیش کردے نیں۔ اس مت دے سوجھوان ویداں، اُپنشدیاں، برہمنہ تے آریکاں جیہاں گرنہتھاں وچوں شلوک بطور سند لیاوندے نیں تے ایہ ثابت کرنا چاہندے نیں کہ بھکتی آریائی مذہب دی ہی اک شاخ اے۔ جیویں کہ ڈاکٹر پریانکا شرما واستوانے لکھیا اے کہ:

“The origin of the idea of Bhakti has been traced from Vedic literature. The word Bhakti does not occur in Rigveda, but there are references to ardent devotion to Gods: Indra and Varuna.(All my thoughts, seeking happiness, extol Indra, longing for him; they embrace him as wives embrace a fair young bridegroom, him the divine giver of gifts, that he may help me)” 13

بھکتی نوں آریاواں دی کاڈھ منن والیاں وچوں ڈاکٹر کرن سنہمہ انج لکھدیاں نیں کہ:

”کرم کانڈ اور گیان کانڈ کی بھکتی ہی بھکتی کانڈ کی بھی سکتی پرارنبھ سے ہی چلی آرہی ہے۔ کنٹ بھکتی کانڈ کو پر تھک روپ سے نزدشت نہیں کیا گیا۔۔۔ بھکتی کا پر یوگ بھلے ہی منتر بھاگ دُش پر اپیہ (نہیں ملدا) ہو کنٹ بھکتی کے

و شے تو ملتے ہیں۔“ 14

یعنی کرم کانڈ تے گیان کانڈ وانگ ہی بھکتی کانڈ وی مُڈھوں ہی پرچلت اے پر بھکتی کانڈ نوں ویروے نال پیش نہیں کیتا گیا۔ اس لئی بھکتی دے منتر بھاویں ویداں وچوں نہیں ملدے فیروہی اس موضوع دے نشان تے ملدے نیں اس توں علاوہ وی کئی اقتباسات پیش کیتے جاسکدے نیں جیہناں وچ بھارتی کھوجکاراں نے بھکتی دا مول سوما ویداں نوں ہی ثابت کرن دا پورا جتن کیتا اے۔ کچھ لوکاں دا مننا اے کہ بھکتی دیاں تینہاں دراوڑی وسیب اُتے اُسریاں ہوئیاں نیں۔ اوہ ایہ وی کہندے نیں کہ دراوڑی بھکتی دی جڑھ تے دراوڑی وسیب اے، لیکن آریاواں، مسلماناں تے عیسائیاں دے آون نال بھکتی لہر دا گھیرا فکری تے عملی طور تے موکلا ہوندا گیا۔ اس ضمن وچ سریمد

بھاگوت پُران دا اک سنسکرت شلوک دیکھو:

”اُچھن دراوڑے ساہس وِردھ کرن ٹھکے گتا

کو چشکو چن مہاراشٹر گُجرے چیرن تا گتا“ 15

یعنی بھگتی دراوڑ دیس وچ جمی پئی، گجرات اتے مہاراشٹر وچ ایہ فیر بڑھی ہوگئی کیوں کہ اتھے دیاں لوکاں نے بھگتی نوں کوئی اُچھتا نہ دتی۔ تے جدوں ایہ وِردھ اورن پہنچی اس ویلے ایہ مُڑ جوان ہوئی۔ اس نال ہی ملدا جلد اہندی دا اک شلوک دیکھو:

”بھگتی دراوڑ اُچھی، لائے راما نند

پرگٹ رکیو کبیر نے، سپ دیپ نوکھنڈ“ 16

یعنی بھگتی دراوڑ دیس توں اُچھی تے ایہنوں راما نند لیاے، کبیر نے بھگتی نوں ملک دیاں

نواں حصیاں وچ اپڑایا۔ ایہناں شلوکاں بارے وچ اراج دتے گئے نیں کہ

”ڈاکٹر ستیندر بھگتی کا اُدے دراوڑوں سے مانتے ہوئے لکھتے ہیں ’بھگتی

دراوڑی اُچھی لائے راما نند‘۔ اس اُکتی کے اُسار بھگتی کا اُو بھارُو دراوڑوں میں

ہوا۔ اُکتی کرتا سمبھوت نہیں جانتا کہ وہ ان شبدوں پر کتنے گہرے ستیہ کو پرکٹ

کر رہا ہے۔ اُبھ پرائی سنبھوت دکشن دیس سے ہی تھا، کٹھ جیسا سنکیت کیا

جا چکا ہے نئی پراگے اتہاسک کھوجوں سے یہ سدھ سا ہوتا ہے کہ بھگتی کا مُول

دراوڑوں میں ہے۔ اور دکشن کے دراوڑوں میں ہی نہیں، اُن کے مہان پُور وچ

موہنجودڑو اور ہڑپہ کے دراوڑوں میں بھی ابھی سنسار کو جتنے بھی پرمان پر اپت

ہیں اُن سے یہ سدھ ہوتا ہے کہ موہنجودڑو اور ہڑپہ کے دراوڑ اتھوا دراتیہ

ایکیشور وادی (موحد) اُن کے ایشور کا نام شیو تھا۔ آریہ نے بھگتی کا بھاو دکشن

سے پراپت کیا تھا۔ بھگتی کا پرت پادن مہا بھارت اور گیتا میں ہوتا ہے۔ اُس

میں واس دیو کی اُپاسنا پدھتی کا زُپن کیا گیا ہے، وہ بھگتی بھاونا کا پرا رہک

سروپ ہے۔“ 17

بھگتی دے مُڈھ بارے ڈاکٹر ستیندر دی رائے من جوگ اے۔ اج دے زمانے وچ ایہ

گو یڑ لانا مشکل اے کہ ہڑپہ تے موہنجودڑو دے وسیب جدوں اپنیاں سحراں تے سن اودوں اتھے

بھگتی دا کیہ روپ سی۔ لیکن ایہ ضرور نیا جاسکد اے کہ اوس سے دا ہرجی اپنے ایشور نال اپنے پریم

تے نینہہ دا اظہار ضرور کردا ہووے گا۔ ہُن اوس اظہار دا رنگ کیہ سی ایہ کھوج جوگ اے۔ پرا یہ گل

پکی اے کہ بھگتی دا مُول ایہو ایشور نال پریم والا جذبہ سی۔ اسے جذبے نوں ہنیا د بنا کے کجھ فلاسفراں

نے اپنے فلسفیانہ نظاماں دیاں نینہاں رکھیاں تے بعد وچ ایہناں نینہاں تے بھگتی لہر اُسری۔
 گوہ نال ویکھیا جاوے تاں ہندومت دی عینہہ وی موجود توتے ہڑپہ دے دیسی دھرماں
 تے ہی اُسری اے۔ جدوں آریا اتھے آئے تاں اوہ صرف اگ دی پوجا کردے سن۔ پر بعد وچ
 اوہناں دیسی لوکاں نوں مظاہر پرستی تے مورتی پوجا کردیاں ویکھیا تاں اوہ وی ایہو کرن لگے پر آگنی
 دیوی نوں اُچھ رہیا تے اے وی ہے۔ پر بعد وچ دیسی دیوتے یعنی ویشنوتے شیونوں آریاواں نے
 قبول کر لیا۔ ایٹھوں تک کہ اپنے آریائی دیوتا ”اندر“ نوں اس لئی غیر اہم قرار دتا کیوں کہ اک مٹھ
 موجب اوہنے کے راکھشی نال ویاہ رچایا سی۔ ایہ مٹھ اصل وچ دراوڑاں تے آریاواں دی کہانی
 اے۔ اوہ انج کہ جدوں آریا ہندوستان وچ آئے تاں اوہناں تقریباً پورے ہندوستان تے قبضہ کر
 لیا۔ لیکن دراوڑاں نے مقابلہ کیتا تے آریاواں نوں سندھ تے پنجاب توں کڈھ کے جمنا توں پارول
 سہت کردتا دو جے پاسے دھن دیاں دراوڑاں نے آریاواں نوں اپنے علاقے وچوں کڈھ دتا۔ اس
 ہارتوں بعد آریائی دیوتے ہار گئے تے دیسی دیوتیاں نوں ہی پروانیا جان لگا۔ اس دا اندازہ سانوں
 بھگتی دے مڈھ تے ٹور دی جانکاری حاصل کرن توں وی بعد وی ہوندا اے۔ بھگتی دے مڈھ
 بارے سبھ توں پُرانے لکھتی ثبوت وید نہیں چار ویداں رگ وید، اتھر وید، سام وید تے یجر وید وچوں
 سبھ توں پُرانا وید یعنی رگ وید پنجاب وچ لکھیا گیا۔ اس لئی کہیا جاسکدا اے کہ اس اُتے دراوڑی
 وسیب تے قدیم دراوڑی دھرم دا چوکھا اثر پیا ہووے گا۔

ویداں وچ شبد ”بھگتی“ دور دور تک نظر نہیں آوندا۔ پر اس دے باوجود کجھ ایجھے چنھ نظر
 آوندے ہن جیہناں نوں بھگتی دا مول مٹھا جاسکدا اے۔ جیویں کہ ویداں وچ مختلف دیویاں دیوتیاں
 نوں خوش کرن لئی وکھو وکھ یگیہ کرن دا حکم دتا گیا اے۔ یگیہ کرن اوس سے کافی مہنگا تے بعض دفعہ
 مشقت طلب کم ہوندا سی۔ لیکن لوگ اپنی شردھ تے بھگتی لئی ایہ سب کردے سن۔ ایہو بھگتی دا مول
 سی۔ اس توں علاوہ کجھ دیوی دیوتیاں نوں انساناں نال بڑی مہر کرن والا وکھایا گیا کئی دیوی دیوتیاں
 نوں انساناں دی مدد کردیاں وکھایا گیا سی۔ اس لئی ایجھے دیوی دیوتیاں نال انساناں دی عقیدت ہونا
 فطری سی۔ ویداں وچ کدھرے کدھرے اکائی واد (توحید) دے نشان وی ملدے نیں۔ جتھے اس
 کائنات نوں بناو نہار، سا مہنہار تے مٹا و نہار اک ایثور ہے۔ ایہ بھگتی دا اوہ تے ہے جیہدے کارن
 اگے چل کے وڈے وڈے سماجی اُتھل آونے سن۔ اس دور وچ بھگتی نوں نظریاتی پدھرتے وی
 مضبوطی دیون دی کوشش کیتی گئی اس لئی لفظ ”اوم“ نوں دیومتر دے روپ وچ پیش کیتا گیا۔ اس لفظ
 دا سمرن اوس سے دے بھگت لئی ضروری ہو گیا سی۔ ایہناں ساریاں گلاں بارے ڈاکٹر ریکھا شرما
 لکھدیاں نیں کہ:

”ویدک دور میں پراکرتک وستوؤں ایوم گھنٹاؤں کے مول میں کسی دیوی دیوتا کو کلپت کر یگیہ اتھوا دھرم اُنشٹھان کیے جانے کے اُلکھ ملتے ہیں۔ ان یگیوں نتھا دھرم اُنشٹھانا تمک کریوں کے مول میں شردھا بھاوکی ودیا مانتا کے دوارا ہی بھگتی کا پُر دُ بھاو ہوا۔ سے کی پرورتن شیل دھارا میں ویدوں میں کلپت ہُو دیو واد (انیک دیوتا وچار دھارا) کی پُر نِت پرمتور وپی ایکیشور واد کے روپ میں سرور پر تشٹھا پت ہو گئی۔ ویدک رشیوں کا ایکیشور واد پر اکھنڈ وشواس تھا۔ رگ وید میں اُلکھ ہے کہ ایک ہی برہما کو بھن بھن نام تھا روپوں میں اُبھ ویکت ملی۔ اتھروید میں بھی وِ بھن دیووں کو ایک دیو کے روپ میں سویکار کیا گیا ہے۔ اُلکھ ملتا ہے کہ ”مہان برہم ہی سوتا ہے دھاتا ایوم ودھاتا ہے، وہی وایو ہے وہی اَرِیما ہے، وہی وَرَن ہے، وہی رُدر ہے، وہی مہادیو ہے۔ وہی اگنی ہے، وہی سُوریہ ہے نتھا وہی مہایم ہے۔“ اُبھ پرائی یہی ہے کہ جگت میں سرویشور ہی سب کچھ ہے، ویدوں میں برہما کا یہی پرمان ملتا ہے۔“ 18

اتھروید دے اس منتر توں ایہ گل سدھ ہو جاندی اے کہ ویداں وچ توحید دا اک انگ ملدا اے۔ ایہوانگ بعد وچ بھگتی لہر دی نینہہ بنیا۔ اسے نینہہ دی بُنیاد اُتے اُسریا منیا جاندا اے کہ بھگتی دامڈھ ویداں دی اکائی والی سوچ سی، پر پچھے گل ہو چکی کہ اکائی دی سوچ تے دراوڑی مذہب وچ وی پائی جاندی اے۔ ہندوستانی بھگتی وچار دھارا وچ ”اوم“ شبد دی ڈاڈھی اُچھتا اے۔ بھگت لوگ اپنی تپیا تے اپنی ذہنی ریاض لئی ایس شبد دا جپ کردے نیں۔ ایہ شبد اُج تک دی بھگتی وچ اک اُچھ رکھدا اے۔ ایس شبد دی اہمیت تے پہلی وار سب توں پہلاں زور ویداں وچ ہی دتا گیا پر ویلے دی گزران دے نال نال ایس شبد تے بوہتا دھیان دتا جاوَن لگا۔ ایس شبد نوں اُچارن، ایہدے تے دھیان لاوَن تے ایہدی تاثیر وغیرہ تے باقاعدہ گرنٹھ لکھے گئے پر ایہ سب اس وجہ توں ہو یا کہ اس ”شبد“ دا جپ کرن دا سب توں پہلاں ویداں وچ ہی حکم دتا گیا۔ اس بارے سانوں اُنج جانکاری ملدی اے کہ:

”ویدوں میں ”اوم“ کو اَد (پہلا) شبد، برہما کا واچک ایوم پریشور کا سروشریشٹھ نام مانا ہے۔ پر نام سُو رُو پ سُر وِ پرت پرت ییک سُنِت پُور ”اوم“ کا سد بُو اُچارن کیا جاتا ہے۔ تر گُننا نندی ”اوم“ ہی برہما کا ساکشات سُو رُو پ سویکارا گیا ہے۔“ 19

ویداں توں بعد اُنپنشاں وچ ایٹور بارے کچھ نویاں بحثاں چھوہیاں گئیاں جیہناں اگے

چل کے بھگتی لہری پر سدھتا وچ اُچچا یوگ دان پایا جیویں کہ ایشورنوں ”ورن ایتیت“ یعنی ایسی ہستی جیہڑی وکھو وکھ ”ورناں“ یعنی ذاتاں پاتاں، رنگاں، دھرماں، نسلاں توں پاک ہووے، نیا گیا۔ ایہ اوہ نکتہ سی جس سماجی اُوج پنچ نوں مُکا ون لئی بھگتی لہرنوں اک نواں مُہاڑ دتا۔ انجے ای اوس سے دی اک اہم بحث ایشورنوں ”اَن وَرَ چَٹَئے“ یعنی اجیہی ہستی جیہڑی پوجا کرنا ممکن ہی نہیں تے نہ ہی اوہدی ہستی بیان کیتی جاسکدی اے۔ ایہ وچار اوس سے دے لوکھی برہمنوں دے ورو دھ بنایا گیا سی پر بعد وچ ایہ وچار بھگتاں نے اجیہا اپنایا کہ اوہ ہر قسم دی پوجا پاٹھ دے خلاف ہو گئے اوہناں نے بھگتی اسے نوں سمجھ لیا کہ دل مایا دے لوکھ توں پوتر ہووے، ہر دم ایشور دا دھیان کیتا جاوے تے ایشور دا نام ہر دم زبان تے ہووے ایہو بھگتی اے تے ایہو عبادت نہ کہ کٹر پتھیاں وانگ تیرتھاں تے مندریں وچ جا کے عجیب و غریب حرکتاں کیتیاں جاون تے اوہناں نوں پوجا سمجھیا جاوے۔ اس بارے ڈاکٹر ریکھا شرما لکھدیاں نیں کہ:

”سنت کو یوں کے اُن بھوت پرک رہیہ واد (سریت۔ بھیت واد)
 کوکد اچت (شاید) اُپنشدوں سے ہی پریرنا پراپت ہوئی کہ ایشور گونگے
 کیری شرک رکھائے اور مُسکائے کی بھانت (طرح) ورن ایتیت ایوم ”اَن
 وَرَ چَٹَئے“ ہے۔“ 20

یعنی سنتاں تے بھگتاں دی شاعری نے شاید اُپنشدوں دے ہی ادھیاتم واد (تصوف) توں ہی پریرنا لئی جیہناں دا مناسی کہ ایشور اک اجیہے گونگے وانگ اے جیہڑا آپے شکر کیر کے مُسکان دے نال نال کھاوی رہیا اے، دی مثال وانگ اوہ سب لئی برابر تے ناقابل بیان حقیقت اے۔

اُپنشدوں توں بعد اوہ زمانہ آیا جس وچ ہندوستان توں آریاواں دی مل ڈھلی ہوئی۔ اس سے وچ آریاواں دی پکڑ بس اُتر پردیش دے گنگا جمنہ دو آب تے مدھیہ پردیش دے کچھ علاقیاں تے پکی رہی۔ باقی علاقیاں تے دراوڑاں نے فیر اپنا قبضہ کر لیا۔ اس دور وچ اک پاسے لوک دھرم جیہنوں دراوڑی دھرم وی کہیا جاسکدا اے، اوہ برہمن مت یاں آریہ مت تے بھاڑو ہویا۔ اوہ اس طرح کے ویداں دے جیہڑے اہم تے وڈے دیوتے سن اوہناں دی اہمیت ہن گھٹ گئی کیوں کہ اوہ ہن ہاری ہوئی قوم دے دیوتے سن۔ اندر دیوتا جیہڑا کہ آریاں موجب ساریاں دیوتیاں دا راجا سی اوہ ہن اک دراوڑی دیوی دا عاشق ہو کے اپنی مریدا گنوا بیٹھاسی۔ ہن اودا آدر خود آریہ وی نہیں سن کردے۔ دوجی پاسے ویداں توں باہر اک دیوتا جیہڑا ناں شیو رکھیا گیا اوہ پردھان ہو گیا۔ شیو جیہنے آریاواں دی حکومت نوں اپنے کرو دھ نال جڑھوں پٹ دتاسی ہن اوہ کائنات نوں نیست و

نابود کرن والی ہستی دے طور تے من لیا گیا۔ پر دنیا نوں فنا کرن والی ہستی اوہدی راکھی نہیں ہو سکدی۔ اس اوکڑ دا اُپاء ایہ لہھیا گیا کہ ”ویشنو“ جیہڑا کہ ویداں موجب ”اندر“ نوں بچاون والا دیوتا سی ہُن اوہ کائنات دا راکھتے پریم روپی دیوتا بن کے اُبھریا۔ ایہدی اک وجہ ایہ وی ہو سکدی اے کہ باقی دیوتیاں دے مہاندرے ویداں وچ ملدے نیں جیہڑے کہ آریاواں نال ہی ملدے جلے رنگ ڈھنگ دے نظر آوندے نیں پر ویشنو دا مہاندرہ کسے وید وچ نہیں کیوں کہ اوہدا ذکر کرگ وید دیاں پنجوں مصرعیاں وچ ہی آیا اے اس توں علاوہ ہور کتے وی اوہدا ذکر وید ساہت وچ نہیں آندا۔ ایس گھاٹ دا فائدہ چُک کے دراوڑاں نے ویشنو نوں اپنے موجب اوتار دا روپ دتا۔ اس نال اوہناں ایہ وی خاص کردتا کہ دنیا دے اوکھے سسے تے ویشنو اوتار دے روپ وچ جنم لیندا رہے گا۔

دراوڑاں دے دوجے دور وچ پنجاب تے شو دراں دی حکومت قائم ہو گئی جیہدے چنھ سانوں رامائن تے مہا بھارت توں ملدے نیں۔ دوجی پاسے دکن دی سرحد توں لے کے سری لنکا تک شو دراں دی حکومت سی۔ ایہ گل کرن دا مقصد ایہ کہ اُپشداں توں بعد لکھے جاوے والے رزمیہ ساہت وچ اجیہے چنھ ملدے نیں جیہناں وچ آریاواں دے اُسارے مندریں دی تروٹ دے نشان ملدے نیں تے دھرم بھر شٹ ہون ورگے جملے ملدے نیں۔ اس سسے وچ اک پاسے شیو تے کالی دیوی نوں آریا دھرم نے قبول کر لیا تے دوجے پاسے دراوڑاں نے ویشنو نوں قبول کر لیا۔

اتھے آکے متحدہ ہندوستانی دھرم دے تن بھاگ ہوئے۔ (۱) ویشنومت (۲) شیومت (۳) تانترک مت جوگ پنتھی، ناتھ پنتھی تے سدھ پنتھی لوک شیو دی بھگتی کردے سن۔ رام پنتھی تے کرشن پنتھی اصل وچ ویشنو دی بھگتی کردے سن تے۔ تانتری لوک کالی دیوی دے بھگت سن۔ ایہ بھگتی خالص دھارمک پرکار دی سی۔ یعنی ہر بھگت اپنے اپنے دیوتا دا مندر بناندا تے اوہدی پوجا کرداسی۔ اے تک بھگتی دا لفظ وی کسے خاص معنے وچ سامنے نہیں آیا۔ لیکن بھگوان نال اپنی اپنی شردھا دے نویں نویں طریقے تے اپنی اپنی سیہان دی دوڑ چھوہی جا چکی سی۔ ایہو اوہ سماں سی جس وچ ”پنج راتر آگم“ تے ”ویکھانسا آگم“ دی نینہہ رکھی گئی۔ ایہ آگم اصل وچ لوک دے دھارمک جذبیاں نوں پورن دا ڈھو سن۔ پر ہولی ہولی ایہناں دے سیاسی طاقت وی سمیٹی شروع کیتی۔ ایہناں بیتاں پنتھاں دے اک دوجے اُتے کئی پر بھاو پئے۔ اتھے صرف ویشنو بھگتی دی ہی گل کرنی ہے اس لئی ایہنوں سمجھن لئی سب توں بہتر لکھت راماین اے۔ جس وچ ہنومان، ویشنو دے اوتار ”رام“ دا بھگت اے۔ ہندومتھالوجی مطابق رام توں پہلاں وی ویشنو دے اوتار اس دنیا تے آچکے نیں۔ لیکن اوہناں دیاں متھاں تے کتھاواں ونوون پڑاناں تے گرتھاں وچ ملدیاں نیں۔ اوہناں تے مانوق الفطرت پر چھاویں بوہتے گھنے نیں تے نال ای اوہناں وچ موجودہ دُنیا دی تھاں اندر لوک دا تذکرہ بوہتا اے۔ ایہناں

کتھاواں وچ صرف واقعہ تے بوہتا زور دتا گیا اے لیکن ”بھگتی“ دے ارتقاء وچ کوئی نظری یا عملی حصہ نظر نہیں آوندا۔ لیکن رامائن اجیہی کہانی اے جس وچ لکھاری نے اپنے سے دی بھگتی بارے کافی جان پچھان کروائی اے۔

رامائن وچ ”رام“ نوں ویشنو دا اوتار منیا گیا۔ انج اوتار دا عقیدہ بھگتی لئی لازمی ہو گیا۔ ایہو عقیدہ اگے چل کے ”کرشن“ بھگتی دی نینہہ بنیا۔ اوتار دا عقیدہ بھگتی دے ”موکش“ دے عقیدے نال جڑیا ہویا اے۔ ہندو عقیدے مطابق ”سمپورن موکش“ ایہ ہے کہ منکھ، ایشور وچ لین ہو جاوے۔ ہُن ایشور وچ لین ہوون دی راہ اودوں لھے گی جدوں ایشور تک پہنچیا جاوے۔ ایشور کیوں کہ نرگن، نرائکار تے اکال اے اس لئی اوہدے تک پہنچنا ناممکن اے۔ ایہ ممکن تہ ہووے گا جد اوہدے اوس روپ تک بھگتی دے وسیلے نال پہنچیا جاوے جس روپ وچ اوہ اس دُنیا تے آیا۔ اس لئی بھگت لوک ”اوتار“ دی بھگتی کردے نیں کہ پہلاں اوہ اوتار وچ لین ہوون کیوں کہ اوتار کال تے آکار وچ ظاہر ہویا اے۔ اوس تک پہنچنا آسان اے۔ جیہڑا بھگت اپنی ”ہنو مئے“ بھلا کے اوتار تک پہنچ جاندا اے اوہ فیر ایشور دے نرگن، نرائکار تے اکالی روپ تک وی پہنچ سکدا اے۔ لہذا رامائن وچ رام نوں ویشنو دا اوتار منیا گیا اے۔ اس بارے ڈاکٹر ریکھا شرما رامائن دے حوالے نال لکھدی اے کہ:

”شریمد والمیکی رامائن میں شری رام چندر جی کو ساکشات پُورو برہم، پر ماتما

بھگوان ویشنو کا اوتار مانا گیا ہے۔“ 21

اوتار منن دا اک اخلاقی پہلو ایہ بنایا گیا کہ اوہدی شخصیت اخلاقی حوالے نال کافی حد تک آئیڈیل اے۔ رام، بے لوبھ اے، اپنکاری اے، اوس وچ کرودھ نہیں، اوہنوں دنیا داری تے راج پاٹ دی موہ نہیں، اوہ کام دا بھجاری نہیں اے۔ اسے کارن اوہنوں مریدا پر شتم داناں دتا گیا۔ ایہ اوہ گن سن جیہناں تے بھگتاں نے اخیر تک زور دتا۔ بھگتی دے ہر پنٹھ نے کام، کرودھ، موہ، ہنکار تے لوبھ دی نندیا کیتی۔ رام اس حوالے نال آئیڈیل اے۔ رام بھگتی دے شروع وچ بھگتاں نے رام دے سارے جیون وچوں بن باس والا روپ اپنایا۔

جیویں رامائن وچ رام نوں ویشنو دا اوتار منیا گیا اے اُنجے ای مہابھارت وچ کرشن نوں وی ویشو دا اوتار منیا گیا۔ رام تے کرشن وچکار وڈا فرق ایہ ہے کہ رام خود ”دُکھ“ تھیلدا اے۔ مترئی ماں دا دُکھ، ماں پیونوں چھڈن دا دُکھ، سیتا نال بن باس کٹن دا دُکھ، سیتا دی جدائی دا دُکھ وغیرہ لیکن کرشن اس توں اُکا وکھرا اے۔ اوہنوں اپنا کوئی ذاتی دُکھ نہیں اے بلکہ اوہ تے پانڈواں دی مدد کرن لئی آیا اے۔ ایس فرق نے کرشن نوں مدد کرن والا تے اوکھے ویلے ہتھ پھرن والا بنایا۔ مہابھارت وچ جدوں وی کسے نوں کوئی اوکھت بنی تاں اوہ کرشن نوں سد مار دے نیں اوہ بھادریں

دروپدی ہووے تے بھاویں بھیشم تے بھاویں اُزجُن ہووے۔ ایہناں سبھناں نے اوکھے ویلے کرشن نوں یاد کیتا تے اوہناں دی اوکھ مک گئی۔ ایہ اوہ فلسفہ سی جیہڑا دُنیا دار انسان دی منگ سی۔ ایس توں پہلاں دی بھگتی روحانی سکون دا اُپرالاسی پرہن بھگتی دا اک دنیاوی تے مادی پہلو وی سامنے آیا۔ اس بارے ڈاکٹر ریکھا شرمانے مہابھارت دے حوالے نال لکھیا اے کہ:

”دروپدی پورن اسہائے (بے مدد) ہووے کر پُربھ شری کرشن ہی کو پکارتی ہے۔۔۔ مہابھارت میں پتاما بھیشم نے بھگوان شری کرشن کی نشکام بھاو سے دو بار سنتِ آرادھنا کی۔۔۔ بھیشم نے بھگوان شری کرشن کو سرویا پک، ناراین، وِشُو ودھاتا، پراتن پُرش، برہمن، ویدایوم اور یگیہ کے رکشک آدناموں سے چپا ہے۔ ساتھ ہی بھگوان کے وِشُو وِراث سُو روپ کا گُن گان بھی کیا ہے۔“ 22

اس توں علاوہ مہابھارت دے اک اہم حصہ جیہنوں بھگوت گیتا آکھیا گیا اے۔ اس وچ اک پاسے ”اوم“ شبد دی اُچھتا دی گئی اے تے دوجی پاسے بھگتی دے دو نہہ وڈے دھڑے زرگن تے سنگن بھگتی بارے وچ وچار دے گئے نیں۔ بھگتی بارے اسے مہابھارت دا اک اہم حصہ گیتا اے۔ گیتا نوں بھگتی دی مَول لکھت منیا جاندا اے۔ گیتا وچ کرشن کہندا اے کہ اوہ اپنے سبھناں دے دُکھ نوں مُکا ون لئی ہر یگ وچ اوتار لیندا اے تے لیندا رہوے گا۔ انج ہی اک ہور جگہ تے کرشن نے آکھیا کہ جد کوئی مینوں جیویں یاد کرے گا میں وی اوہنوں اُنج ای یاد کراں گا۔ اس بارے کارت کئے سنگھ لکھدے نیں کہ:

”گیتا میں بھگوان شری کرشن نے سویم کہا ہے کہ سجن پُرشوں کے دُکھ کا پرتران کرنے کیلئے وہ یگ یگ میں اوتار لیتے ہیں۔ بھگوان نے گیتا میں ایک سٹھان پر سویم کہا ہے کہ جو مجھے بھجتے (یاد) ہیں میں اُن کو ویسا ہی بھجتا ہوں۔“ 23

گیتا دے زمانے توں کجھ عرصہ بعد ہی ہندوستان وچ بُدھ مت تے جین مت ناں دے دو مذہب بڑی تیزی نال اُبھرے۔ ایہناں نے پورے ہندوستان دی سیاسی تے فکری دُنیا نوں ہی بدل کے رکھ دتا۔ ایہناں مذہباں دے وچاراں نے وی ہندوستانی بھگتی وچار دھارا نوں کافی متاثر کیتا۔ کسے زمانے وچ ایہ دو دھرم پورے ہندوستان دے دھرم بن گئے۔ ہندو دھرم تقریباً پورے ہندوستان وچوں مُکن والاسی۔ دیوی دیوتیاں دی تھاں تے بُدھ دیاں مُورتاں نے مل لئی، بھگتاں دی تھاں بُدھ بھکشاواں نے مل لئی۔ گل ایہ کہ بدھ مذہب وچ جو اس دُنیا نوں ساڈے حواس دا دھوکا سمجھدا اے۔ تے اس دنیا دی حقیقت نوں سمجھنا ہی اوہدے نزدیک حقیقت اے۔ ایس سمجھن دے عمل نوں اوہ شُنہیہ یا وجر کہندا اے۔ اسے اصول نوں بھگتی نے وی قبول کر لیا۔ بھگت وی اس دنیا نوں دھوکا

سمجھدے میں تے اس دنیا نوں سمجھن دی گل کردے نیں۔

بُدھ تے جین دھرم جتنی تیزی نال اُبھرے سن اُتی ہی تیزی نال الوپ ہون لگ پئے۔
ایہناں دا مقابلہ شیو بھگتی تے ویشنو بھگتی نے کیتا سی۔ ہُن ایہ بھگتی ہی سی جس ایہناں دوہاں دھرموں
نوں بالکل مُکاون دی ٹھان لئی۔ اس سلسلے وچ پہلا کم دکن دے الوار بھگتاں ولوں ہو یا اس بارے
سانوں جانکاری اِنج ملدی اے کہ:

”دکن وچ شیواتے ویشنو نے مُڑ زور پھڑیا۔ ویشنو بھگتی نوں مُڑ سُر جیت کرن
والیاں وچ دکن دے الوار بھگت مکھ ہن۔ بھگتی دے وکاس وچ الواراں دا
استھان بہت ہی مہتو پورن ہے۔ گیتا اتے بھاگوت وچ جو وتھ ہے اوس نوں
الواراں نے اپنی بھاون پورن بھگتی نال بھردتا ہے۔ ویشنومت وچ جو بھگتی دی
ایہی پر بلتا ہوئی، اوہ مکھ طور تے دراوڑاں دی دین منی جاندی ہے اوہ تملاں دا
سماج سی۔ الوار بھگتاں نے اپنی بھاشا وچ سُنٹل گیتاں دی رچنا کیتی جس
وچ پر ماتا دے روپ اتے وڈیائی دا وزن ہے۔ دکن دی اس بھگتی پر نالی تے
بھگتاں دا وی پر بھاویا۔“ 24

بھگتی دا مول تے ایشور نال ہر انسان دا انفرادی عشق اے۔ اوہ عشق جیہڑا انسان نوں دنیا
وچ چنگے کرم کرن دے نال نال ایشور دی عبادت کرن لئی اُبھاردا اے۔ بھگتی دیاں بنیادی طور تے دو
قسمیں نیں نرگن تے سگن۔ ایہناں توں علاوہ جیہڑیاں قسماں بارے گرنٹھ جانکاری دیندے نیں
اوہ ایشور دی پوجا کرن دے مختلف طریقے نیں۔ بھگتی دے مُڈھ بارے وکھو دکھ راواں نیں۔ مسلمان
لکھاریاں دا مننا اے کہ بھگتی؛ اسلام دی مساوات تے بھائی چارے والی وچار لیہہ توں متاثر ہو کے
ہندوستانی رد عمل دے طور تے وجود وچ آئی سی۔ جد کہ یورپی سوجھواناں دا مننا اے کہ بھگتی؛ عیسائیت
دے تیاگ تے پریم والی وچار لیہہ دا ہی اک روپ اے۔ آریہ ورت دا نعرہ لاون والے کٹر قوم
پرستاں دا مننا اے کہ بھگتی دا مُڈھ آریاواں دے آون نال بچھا، ایہدے ثبوت وچ اوہ ویداں تے
پُراناں دا سہارا لیندے نیں۔ ایہناں ساریاں راواں توں اڈ کجھ سوجھواناں بھگتی نوں قدیم دراوڑاں
دی تہذیب نال جوڑدے نیں۔ اپنی گل نوں ثابت کرن لئی اوہ وی ویداں، پُراناں تے گرنٹھاں توں
دلیلاں لیاوندے نیں۔ سب توں اہم دلیل ایہہ کہ بھگتی لہرنوں فرد توں اجتماع، جی توں سماج دا رویہ
بناون والے الوار دی دراوڑ دیس دے ہی واسی سن۔ پُراناں بھگتی تے جدید دے درمیان الوار ہی پُل
وانگ کھڑے نظر آوندے نیں۔ ایہو کارن اے کہ بھگتی دی تاریخ ایہناں الواراں توں ہی چھوہی
جاندی اے۔

References:

- * Professor, Institute of Punjabi & Cultural Studies, University of the Punjab, Lahore
- ** Lecturer, Govt. Associate College (B) Rahwali, Gujranwala
- 1- Shanti Devi, Dr-Saam Vaid mein Bhakti (Rohtak: Maha Rishi Dayanand University, Aug 1997) 09
 - 2- Rekha Shirma, Dr- Haryana k Lok Geeton Mein Bhakti Bhaawna (Rohtak: Maha Rishi Dayanand University, 2002) 93
 - 3- Jatinder Kour, Dr- Sikh Dharam Atey Bhagti Sangeet (Amritsar: Nanak Pustak Mala, 2008) 22
 - 4- Rekha Shirma, Dr- Haryana k Lok Geeton Mein Bhakti Bhaawna (Rohtak: Maha Rishi Dayanand University, 2002) 94
 - 5- As Above
 - 6- As Above
 - 7- As Above 96
 - 8- Jatinder Kour, Dr- Sikh Dharam Atey Bhagti Sangeet (Amritsar: Nanak Pustak Mala, 2008) 32
 - 9- Rekha Shirma, Dr- Haryana k Lok Geeton Mein Bhakti Bhaawna (Rohtak: Maha Rishi Dayanand University, 2002) 112
 - 10- As Above 112
 - 11- Rajan Vailukar, Dr-Hindi ka Itihas (Mumbai: University of Mumbai, 2010) 41
 - 12- Dr. Rekha Pandey- Journal of historical research- Vol#10-2000-DU-52
 - 13- PRIYANKA SRIVASTAVA-EVOLUTION OF BHAKTI MOVEMENT IN NORTHERN INDIA DURING 15 AND 16 CENTURY (ALIGARH: ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY 2013) 31
 - 14- Kiran Sinha, Dr-Shandalya Bhakti Sutr Evam Naarad Bhakti Sutr ka Tulnatmak Adhiyain (Ghazipur: Sannat kavittar university, 2011) 01
 - 15- PRIYANKA SRIVASTAVA-EVOLUTION OF BHAKTI MOVEMENT IN NORTHERN INDIA DURING 15 AND 16 CENTURY (ALIGARH: ALIGARH MUSLIM UNIVERSITY 2013) 32
 - 16- Rajan Vailukar, Dr-Hindi ka Itihas (Mumbai: University of Mumbai, 2010) 41
 - 17- As Above-42
 - 18- Rekha Shirma, Dr- Haryana k Lok Geeton Mein Bhakti Bhaawna (Rohtak: Maha Rishi Dayanand University, 2002) 99
 - 19- As Above-100

- 20- As Above-102
- 21- As Above-104
- 22- As Above-105
- 23- Kaart kay Sinha-Uttar Bhaarat Mein Bhakti Aandolan ka Vikaas Evam Parbhaav (Varnsai:Uday Partaap College,2006)13
- 24- Jatinder Kour,Dr- Sikh Dharam Atey Bhagti Sangeet (Amritsar: Nanak Pustak Mala,2008)37